

УДК 331.25(477)

Етапи пенсійної реформи в Україні

Ставерська Т.О.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів, аналізу та страхування
Харківського державного університету харчування та торгівлі

Шевчук І.Л.

доцент кафедри фінансів, аналізу та страхування
Харківського державного університету харчування та торгівлі

У статті розглянуто передумови та основні чинники, що вплинули на реформування пенсійних систем у світі, проаналізовано поетапні зміни, що відбулися у сфері пенсійного забезпечення в Україні, та визначено подальші вектори пенсійного реформування в країні.

Ключові слова: пенсія, пенсійний вік, пенсійне забезпечення, пенсійна реформа, пенсійна система, накопичувальна система.

Ставерская Т.А., Шевчук И. Л. ЭТАПЫ ПЕНСИОННОЙ РЕФОРМЫ В УКРАИНЕ

В статье рассмотрены предпосылки и основные факторы, повлиявшие на реформирование пенсионных систем в мире. Проанализированы поэтапные изменения, произошедшие в сфере пенсионного обеспечения в Украине, и определены дальнейшие векторы пенсионного реформирования в стране.

Ключевые слова: пенсия, пенсионный возраст, пенсионное обеспечение, пенсионная реформа, пенсионная система, накопительная система.

Staverskaya T.A., Shevchuk I.L. STAGES OF PENSION REFORM IN UKRAINE

The article examines the preconditions and the main factors influencing the reform of pension systems in the world. Step-by-step changes that have occurred in the sphere of pension provision in Ukraine are analyzed, the further vectors of pension reform in the country are defined.

Keywords: pension, retirement age, pension provision, pension reform, pension system, accumulative pension system.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В індустріальному та постіндустріальному суспільстві необхідним атрибутом розвиненої держави є пенсійна система, тому її функціонуванню приділяється пильна увага. Протягом останніх десятиріч на тлі зростання тривалості життя та посилення фінансового навантаження пенсійних систем на економіку країни у світі відбувається їх реформування шляхом пошуку й запровадження більш ефективних страхових методів і механізмів та активного залучення самих застрахованих до фінансування пенсійних витрат. Сьогодні до глобальних викликів сучасним пенсійним системам належать порушення їхньої економічності внаслідок демографічних зрушень, що відбулися у другій половині ХХ ст., зумовлених, передусім, змінами в соціальній структурі населення, демографічною кризою, пов'язаною з низькою народжуваністю та зростанням тривалості життя в пенсійному віці, характерними для переважної більшості економічно розвинених країн. Ці процеси спричинили докорінну зміну встановленого

під час запровадження сучасного пенсійного забезпечення співвідношення чисельності пенсіонерів та працюючих ($\approx 4-5$ до 1), що призвело до появи диспропорції між платниками внесків до Пенсійного фонду та пенсіонерами, а отже, й до зростання навантаження на солідарну систему, що закономірно спричинило підвищення пенсійного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання реформування пенсійної системи були предметом дослідження таких вітчизняних учених, як Л. Баранник, Л. Городецька, Т. Завора, О. Коваль, Е. Лібанова, Т. Максимова, О. Романовська, М. Тарасенко, І. Фролова, В. Федина, Н. Шуст та ін. Незважаючи на теоретичну та практичну цінність напрацювань науковців, проблеми реформування пенсійної системи дотепер залишаються недостатньо дослідженими.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблемні питання пенсійного реформування не втрачають своєї актуальності і потребують подальшого дослідження, оскільки залишаються одними з най-

більш пріоритетних, потребують постійної уваги та ретельного дослідження для розроблення виважених пропозицій щодо подальшого ефективного впровадження пенсійних реформ.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є аналіз етапів реформування вітчизняної пенсійної системи та визначення перспектив подальшого розвитку системи пенсійного забезпечення в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У світі активне реформування пенсійних систем розпочалося після світової фінансової кризи 2008–2010 рр., зокрема в Німеччині, США, Італії, Франції, Угорщині, Польщі, Чехії, Швеції та Японії. Здебільшого реформи зводилися до комбінацій таких заходів, як:

- плавне підвищення пенсійного віку;
- зниження розміру окремих видів пенсій;
- збільшення розміру страхових внесків та періоду страхування;
- відокремлення інститутів страхування та соціальної допомоги;
- обмеження практики дострокового виходу на пенсію;
- стимулювання створення приватних пенсійних фондів [1, с. 3].

У табл. 1 представлено результати аналізу публічних даних щодо пенсійного віку і тривалості життя у 35 різних країнах світу та майбутні зміни, що очікують системи пенсійного забезпечення цих країн [2–6].

Як показав проведений аналіз, кожна держава встановлює власні правила виходу на заслужений відпочинок. У розвинених країнах пенсійний вік сьогодні знаходиться на рівні 65–67 років, при цьому тривалість життя громадян перевищує 80 років. За останніми даними Державної служби статистики України, у нас середня тривалість життя становить 71 рік.

За розрахунками, які було озвучено на Всесвітньому економічному форумі, до 2050 р. пенсійний вік у найбагатших країнах світу повинен збільшитися до 70 років, оскільки число громадян у віці старше від 65 років збільшиться утричі і становитиме близько 2,1 млрд. осіб [7].

В Україні протягом останніх років також поступово запроваджується повномасштабна пенсійна реформа. Її необхідність пов'язана як із старінням населення, характерним для усього світу, так й дефіцитністю Пенсійного фонду України. Крім того, Україна, де чоло-

віки виходили на пенсію у 60 років, а жінки – у 55 років, на вимогу МВФ мала поступово наблизитися до загальноприйнятих європейських стандартів.

Негативним фактором, що також вплинув на необхідність реформування пенсійної системи в Україні, стала демографічна криза, яка призвела до значного скорочення населення, зміни частки економічно активних громадян, що суттєво змінило співвідношення кількості пенсіонерів і зайнятого населення та негативно вплинуло на параметри солідарної пенсійної системи. Якщо на початку 90-х років на одного пенсіонера припадало майже двоє платників пенсійних внесків, то сьогодні – фактично один. Такі зміни не могли не позначитися на фінансовому становищі Пенсійного фонду і призвели до його системної кризи. За прогнозами аналітиків, із часом на одну особу, яка сплачує внески, буде припадати 1,4 пенсіонера, що остаточно зруйнує пенсійну систему, не залишаючи жодних шансів на забезпечену старість тим, хто сьогодні працює.

За даними Державної служби статистики України та Міністерства соціальної політики, кількість пенсіонерів в Україні останніми роками або перевищувала кількість легально працюючих, або ці показники практично зрівнялися між собою (табл. 2) [8; 9].

Невідповідність пенсійної системи потребам часу, низький рівень пенсійних виплат для більшості громадян, її обтяжливості для суспільства та бізнесу потребували термінових змін, що й призвело до початку реформування системи пенсійного забезпечення.

В Україні умовно можна виділити три основні етапи пенсійної реформи.

Перший етап – 2004 р. – набрання чинності Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [10] та переорієнтація пенсійної системи з переважно розподільчого на страховий принцип. Хоча слід зазначити, що вперше офіційно про пенсійну реформу в Україні питання було поставлене в Указі Президента під назвою «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні» від 13 квітня 1998 р. [11], де було визнано, що силами лише державної солідарної системи вирішити проблему достойного пенсійного забезпечення громадян неможливо, та поставлене завдання переходу до нової моделі пенсійної системи – трирівневої. Але справжнє реформування пенсійної системи в Україні розпочалося саме 2004 р., яке й донині здійснюється у трьох напрямках:

Таблиця 1

Пенсійний вік у різних країнах світу

Країна	Пенсійний вік		Очікувані зміни у пенсійному віці	Середня тривалість життя
	чоловіки	жінки		
1	2	3	4	5
Європа				
1. Норвегія	67	67	---	80,2
2. Італія	66,58	65,58	у 2018 р. – 66 років і 7 міс., у 2019 р. – до 67 років.	83,1
3. Нідерланди	65,75	65,75	68 років з 1 січня 2018 р.	81,6
4. Франція	65,33	65,33	до 67 років після 2022 р.	82,2
5. Іспанія	65,42	65,42	поступове збільшення до 67 років. У 2018 р. – до 65,5 років. А через 5-10 років після реформи – збільшення віку до 70 років.	82,6
6. Німеччина	65,42	65,42	до 67 років к 2030 р.	80,9
7. Данія	65	65	з 65 до 67 років к 2025 р.	80,2
8. Швеція	65	65	---	82,2
9. Швейцарія	65	64	---	83,0
10. Великобританія	65	63,5	у 2018-20 рр. – 66 років, к 2026-28 рр. – до 67 років, у 2037-39 рр. – до 68 років (на 7 років раніше ніж було заплановано)	80,7
11. Бельгія	65	62	у 2018 р. – до 66 років, к 2023 р. – до 67 років та у 2023 р. – до 68 років. А к 2045 р. – до 70 років.	80,8
12. Австрія	65	60	пенсійний вік для жінок зрівняється з пенсійним віком для чоловіків у 2033 р.	81,4
13. Польща	65	60	з 1 жовтня 2017 р. зниження пенсійного віку – з 67 до 65 років для чоловіків і з 67 до 60 років – для жінок.	77,4
14. Естонія	63	62,7	до 65 років к 2026 р., до 66 років к 2037 р., до 67 років к 2047 р., й до 68,5 років – к 2057 р.	76,8
15. Литва	63,6	62,2	до 65 років к 2026 р.	73,3
16. Чехія	63,2	61,8	у 2011 р. збільшення до 67 років; у 2016 р. зменшення пенсійного віку до 65 років к 2030 р.	78,6
17. Латвія	62,8	62,8	до 65 років к 2025 р.	74,2
18. Угорщина	62,5	62,5	до 65 років к 2021 р.	75,2
Америка				
19. США	66*	66*	підняття пенсійного віку для майбутніх пенсіонерів. Так, для громадян, 1960 р.н. і молодше, він поступово збільшиться до 67 років.	79,1
20. Канада	65	65	---	82,0
21. Бразилія	65	60	---	74,5
22. Чилі	65	60	---	81,7

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5
Країни інших регіонів світу				
23. Японія	65-70**	65-70**	---	83,5
24. Ізраїль	68	63	---	82,4
25. Австралія	65,5	65,5	до 67 років к 2023 р. тільки для осіб, які народилися після липня 1952 року.	82,4
26. Китай	60	55	до 65 років для чоловіків і 60 років для жінок – к 2020 р.	75,8
27. Індія	60	60		66
СНГ				
28. Грузія	65	60	---	74,9
29. Вірменія	63	63	---	74,7
30. Азербайджан	63	60	з 1 липня 2017 р. пенсійний вік буде доведений до 65 років: для чоловіків – до 2021 р., а для жінок – до 2027 р.	70,8
31. Казахстан	63	58	до 63 років для жінок – до 2027 р.	69,4
32. Туркменістан	62	57	---	
33. Молдова	62,6	57,6	стандартний пенсійний вік 63 роки буде встановлений для чоловіків починаючи з 1 липня 2019 р., а для жінок – з 1 липня 2028 р.	71,6
34. Білорусь	60	55	поетапно до 01.07.2022 р.: для чоловіків – 63 роки, для жінок – 58 років.	71,3
35. Росія	60	55	1-й варіант: для чоловіків – до 65 років, для жінок – до 63 років. 2-й варіант: вирівняти пенсійний вік для чоловіків і жінок, підвищивши його до 63 років.	70,1

* У США на пенсію можна вийти й достроково – в 62 роки, але тоді пенсія буде нараховуватися у неповному обсязі і залишиться такою назавжди. В середньому ж американці стають пенсіонерами: чоловіки – у 67 років, жінки – у 65.

** Японці мають можливість піти на пенсію й у 60-64 роки, але тоді базова частина виплат урізається на 25%. У разі продовження трудової діяльності після настання пенсійного віку трудова пенсія щороку стає більшою на 5%.

Таблиця 2

Кількість пенсіонерів та кількість легально працюючих в Україні, млн. осіб

Рік	Пенсіонери	Зайняте населення	З них кількість платників ЄСВ
1 січня 2014 р.	13,5	13	9,8
1 січня 2015 р.	12,15	10,5	9,7
1 січня 2016 р.	12,3	10,1	9,9
1 січня 2017 р.	11,9	16	12

* З 2015 р. дані наведені без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції

– реформування солідарної системи;
– створення обов'язкової накопичувальної системи;
– розвитку добровільної недержавної накопичувальної системи.

Другий етап – 2011 р. – прийняття Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» [12], який вносив зміни щодо:
– пенсійного віку;

- страхового стажу;
- визначення заробітку;
- перерахунку та виплати пенсій;
- зниження відсотку під час обчислення «спеціальних» пенсій до 80% від заробітної плати;
- поступового запровадження обов'язкової накопичувальної системи.

На підвищенні пенсійного віку наполягали міжнародні кредитори, у тому числі МВФ, який вимагав установити його на рівні 63+. Сьогодні пенсійний вік в Україні для чоловіків становить 60 років, для жінок – 58 років, якщо немає певних пільг.

Третій етап – 2017 р. – прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких зако-

нодавчих актів України щодо підвищення пенсій» [13] метою якого є:

- осучаснення пенсій, тобто їх перерахунків відповідно до зростання середньої заробітної плати, з якої сплачуються внески;
- встановлення вимог щодо величини необхідного страхового стажу;
- скасування особливих умов виходу на пенсію та оподаткування пенсій;
- збільшення мінімальної пенсії до 1 452 грн.

Порівняльний аналіз змін, що відбулися в результаті реформування пенсійної системи в Україні, наведено в табл. 3.

Таким чином, якщо основною новацією другого етапу реформування пенсійної сис-

Таблиця 3

Етапи реформування пенсійної системи в Україні

Показники	2004 р.	2011 р.	2017 р.
1	2	3	4
Пенсійний вік, роки	чоловіки – 60 , жінки – 55	60 років	60, 63, 65 років
Страховий стаж, роки	Мінімальний період сплати страхових внесків для отримання права на пенсію за віком:		
	5 років	15 років	25 років
	Мінімальний період сплати страхових внесків для отримання мінімальної пенсії за віком:		Поетапне збільшення к 2028 р. страхового стажу до 35 років
	20 років для жінок і 25 для чоловіків	30 років для жінок і 35 для чоловіків	
Мінімальна пенсія	в розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Додатково нараховувало-ся 2,5% від мінімальної пенсії за кожні 6 місяців більш пізнього виходу на пенсію, пізніше 1% за кожний рік сплати внесків понад 20 і 25 років	в розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Додатково нараховувався 1% від мінімальної пенсії за кожний рік сплати внесків понад 30 і 35 років	3 1 січня 2018 р. в розмірі 40% мінімальної заробітної плати , але не менше прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність
Максимальна пенсія	Обмежень немає	10 розмірів прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб. 3 1.01.2016 р. – 10 740 грн.	10 розмірів прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб. Тимчасово, по 31.12.2017 р. – 10 740 грн.
Розмір внесків до солідарної системи (до Пенсійного фонду України)	Роботодавець сплачував 33,2% у вигляді пенсійних внесків за свого працівника до Пенсійного фонду України. Працівник сплачував 2% від своєї зарплати у вигляді внесків до Пенсійного фонду України.	Роботодавець сплачував певний % у вигляді пенсійних внесків за свого працівника до Пенсійного фонду України (від 36,76% – для I класу професійного ризику виробництва до 49,7% – для 67 класу професійного ризику виробництва)	Роботодавець сплачує 22% у вигляді пенсійних внесків за свого працівника до Пенсійного фонду України.

1	2	3	4
Заробітна плата для розрахунку пенсії	<ul style="list-style-type: none"> визначалася з урахуванням середньої заробітної плати за останній рік перед виходом на пенсію. Пенсія обчислювалася із заробітної плати за будь-які 60 місяців до 1.07.2000 + за весь період сплати внесків після 1.07.2000 Для розрахунку пенсії враховувалася заробітна плата у межах 15 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб 	<ul style="list-style-type: none"> визначалася з урахуванням середньої заробітної плати за останні 3 роки перед виходом на пенсію. Пенсія обчислювалася із заробітної плати за даними системи персоналізованого обліку, починаючи з 1.07.2000 + зберігалася право надати довідку про заробітну плату за будь-які 60 місяців до 1.07.2000 Для розрахунку пенсії враховувалася заробітна плата у межах 17 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб 	враховується заробітна плата (дохід) за весь період страхового стажу починаючи з 1.07.2000 За бажанням пенсіонера або в разі, якщо страховий стаж починаючи з 1.07.2000 становить менше 60 місяців, для обчислення пенсії також враховується заробітна плата (дохід) за будь-які 60 календарних місяців страхового стажу підряд по 30.06.2000 незалежно від перерв
Одноразова виплата	не було передбачено	10 місячних пенсій працівникам бюджетної сфери	не передбачено
Індексація пенсій	щороку не менше ніж на 20% зростання реальної середньої заробітної плати в Україні порівняно з попереднім роком у разі збільшення розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність	щороку не менше ніж на 20% зростання реальної середньої заробітної плати в Україні порівняно з попереднім роком у разі збільшення розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, але не менше зростання рівня інфляції за минулий рік	щороку на коефіцієнт, що відповідає 50% показника зростання споживчих цін за попередній рік та 50% показника зростання середньої заробітної плати (доходу) в Україні за 3 календарні роки
Перерахунок пенсії	кожні 2 роки з урахуванням страхового стажу після призначення пенсії, якщо застрахована особа після призначення пенсії продовжувала працювати	кожні 2 роки у разі збільшення розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Пенсіонерам, які працюють – після звільнення з роботи або припинення діяльності, пов'язаної з отриманням доходу	щороку повинен проводитися перерахунок раніше призначених пенсій шляхом врахування збільшення показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні
Працюючі пенсіонери	У разі збільшення показника прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб пенсія перераховувалася незалежно від факту роботи.	У разі збільшення показника прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб пенсія перераховувалася після звільнення з роботи. Пенсіонери, які отримували більше 4 134 грн. у 2016 р. й до 1.10 2017 сплачували 15%-й податок	Для працюючих пенсіонерів скасували 15%-й податок на пенсії

теми було збільшення з 2011 р. пенсійного віку для жінок та страхового стажу, то прийняті законодавчі зміни на третьому етапі фактично не вирішують принципових проблем пенсійної системи, зокрема забезпечення потужних надходжень і подолання дефіциту у Пенсійному фонді України, а також не забезпечують фінансування належного рівня виплат, навіть за умов значного скорочення числа одержувачів пенсій через поступове підвищення мінімального розміру страхового стажу до 35 років. Хоча з прийняттям нового закону розмір мінімальної пенсії й збільшився до 1 452 грн.

Відповідно до нового законодавства, щоб вийти на пенсію у 60, 63, 65 років, потрібно буде мати таку кількість страхового стажу, як це показано в табл. 4.

Слід зазначити, що до позитивних змін можна віднести те, що під час нарахування пенсії за віком до страхового стажу будуть зараховуватися ведення підприємницької діяльності із застосуванням спрощеної системи оподаткування та проходження військової служби до 31 грудня 2017 р. включно.

Але, відповідно до нового законодавства, страховий стаж не буде включати:

– перебування у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами з 1 січня 2004 р. по 30 червня 2013 р. включно;

– перебування у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею шестирічного віку з 1 січня 2004 р. до моменту введення сплати страхових внесків для жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

– навчання у вищих навчальних закладах за денною формою навчання на умовах державного замовлення, а також навчання в аспірантурі і докторантурі з 1 січня 2004 р. по 31 грудня 2017 р. включно.

Таким чином, зі страхового стажу, особливо у жінок, може «випасти» більше півтора десятка років. Правда додатковий страховий стаж, але не більше п'яти років, можна буде купити. Один рік стажу сьогодні коштує 16 896 грн. (із розрахунку 22% ставки ЄСВ від мінімальної зарплати 3 200 грн., але для докупівлі стажу ця сума множиться на 2), тобто за п'ять років потрібно буде сплатити 84 480 грн.

Висновки з цього дослідження. Здійснюючи аналіз етапів реформування пенсійної системи, слід відзначити, що в Україні у завуальованому вигляді відбулося підвищення пенсійного віку. Попри завіряння уряду у зворотному, законодавство змінили так, щоб українці виходили на пенсію все пізніше і пізніше. Оскільки багато українців працюють або за кордоном або без офіційного оформлення, то, за прогнозами аналітиків, у 2028 р. лише 55% 60-літніх будуть мати необхідний страховий стаж 35 років, щоб вийти на пенсію. Всім іншим доведеться працювати до 63 або до 65 років. Але ці заходи не вирішать проблему Пенсійного фонду України у довгостроковій перспективі, тому наступним етапом повинно бути запровадження з 1 січня 2019 р. другого рівня пенсійної системи – накопичувального. На накопичувальну систему пенсій обов'язково переходять усі особи, яким ще не виповнилося 35 років. Ті ж, кому станом на 2017 р. є від 35 до 55 років, можуть приєднатися до нової системи на добровільній основі.

Таблиця 4

**Кількість страхового стажу
для виходу на пенсію за віком**

Рік виходу на пенсію	Вік та страховий стаж		
	60 років	63 роки	65 років
2018	25	15-25	15
2019	26	16-26	15-16
2020	27	17-27	15-17
2021	28	18-28	15-18
2022	29	19-29	15-19
2023	30	20-30	15-20
2024	31	21-31	15-21
2025	32	22-32	15-22
2026	33	23-33	15-23
2027	34	24-34	15-24
2028	35	25-35	15-25

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваль О.П. Проблеми становлення накопичувальної складової пенсійного забезпечення в Україні: аналіт. доп. / О.П. Коваль. – К. : НІСД, 2011. – 96 с.
2. Макроэкономическая статистика по странам [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://take-profit.org/statistics/>.
3. Рейтинг стран мира по уровню продолжительности жизни [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/ratings/life-expectancy-index/life-expectancy-index-info>.
4. Кисленкова О. Пенсионный возраст в разных странах мира (таблица) / О. Кисленкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://fb.ru/article/266495/pensionnyiy-vozzrast-v-raznyih-stranah-mira-tablitsa-pensiya-v-raznyih-stranah-sravnenie#image1410100>.
5. Возраст старости: когда в мире принято выходить на пенсию? Аналитические материалы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://careerist.ru/news/vozzrast-starosti-kogda-v-mire-prinyato-vykhodit-na-pensiyu.html>.
6. Пенсії по-українськи та по-європейськи: знайдіть 4 відмінності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dp.ridna.ua/2017/10/26/pensiji-po-ukrajinsky-ta-po-jevropejsky-znajdit-4-vidminnosti/>.
7. Пенсійний вік у найрозвиненіших країнах світу зростає на декілька років [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://svitua.com.ua/news/201705/3695-pensiyyny-vik-nayrozvynenishyh-krajinah-svitu-zroste>.
8. Статистичні таблиці та графічні матеріали 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350799>.
9. Пенсія по-українськи. Якою є пенсійна система зараз і що відбудеться після реформи / Інфографіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://biz.nv.ua/ukr/economics/pensija-po-ukrajinski-shcho-soboju-javljae-pensijna-sistema-zaraz-i-shcho-stanetsja-pislja-reformi-infografika-2019935.html>.
10. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 49–51. – Ст. 376.
11. Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні : Указ Президента України від 13.04.1998 № 291/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 15. – Ст. 569.
12. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи : Закон України від 08.07.2011 № 3668-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – №№ 12–13. – Ст. 82.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій : Закон України від 03.10.2017 № 2148-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – №№ 40–41. – Ст. 383.